

Svensk–tyska föreningar

Mål för nazistisk infiltration

BIRGITTA ALMGREN *Södertörns högskola*

Vänskapsföreningars historia är inte bara historia. Det visar sig i hur beskrivningen av en hundraårig vänskapsförening i dag kan väcka rabalder och bli föremål för undersökande tv-program. Det finns också en relevans för dagens vänskapsföreningar: Hur förhåller de sig till diktaturer som bygger nätverk som kan utnyttjas politiskt? Med en metod inspirerad av historiesemantisk diskursforskning undersöks här sambandet mellan språk, ideologi och politik i de svensk–tyska föreningarna under 1930- och 1940-talen.

Hösten 2013 firade Svensk–Tyska Föreningen i Stockholm hundraårsminnet av föreningens grundande med en påkostad, gedigen jubileumsbok om de interkulturella relationerna under 100 år.¹ Men en artikel om föreningen under den tyska nazidiktaturen väckte häftigt mediedebatt. TV4 tog upp artikeln i april 2014 i programmet Kalla fakta under rubriken "Förnekelsens finrum".² I artikeln nämndes inte nationalsocialismen vid namn utan författaren Gunnar Edlund, tidigare ordförande i föreningen, refererade eufemistiskt till "de då i Tyskland härskande idéerna" när han utifrån föreningens eget arkiv skrev om föreningens verksamhet. I stället för att öppet och kritiskt granska föreningens

Artikeln har granskats av två externa lektörer enligt modellen double blind peer review.

1. *Svenskt + tyskt: Tänkt och tyckt vid ett jubileum: Svensk–Tyska Föreningen 100 år* (Stockholm 2013).
2. "Förnekelsens finrum", Kalla fakta, TV4, 1/4 2014.

Birgitta Almgren är professor emerita i tyska vid Centrum för Östersjö- och Östeuropaforskning vid Södertörns högskola. Sedan 1998 har hon varit engagerad i internationella nätverk och forskningsprojekt om Sverige–Tyskland i skuggan av nazismen och kalla kriget. Hon har bl.a. publicerat *Inte bara Stasi... Relationer Sverige-DDR 1949–1990* (Stockholm 2009), *Inte bara spioner... Stasi-infiltration i Sverige under kalla kriget* (Stockholm 2011) och *Drömmen om Norden: Nazistisk infiltration i Sverige 1933–1945* (Stockholm 2005).

E-post: birgitta.almgren@sh.se

verksamhet under naziregimen bagatelliserades relationerna. Edlund hävdade att "framför allt i efterhand" hade föreningen klandrats för att ha haft politiska program, som förespråkade dessa idéer. Han skriver: "När det gäller programmen får man kanske förmoda att vad som i dag ter sig kontroversiellt och svåracceptabelt inte alltid uppfattades så under den aktuella perioden."³

Hur såg då Svensk-Tyska Föreningens faktiska verksamhet ut och hur reagerade övriga svensk-tyska föreningar i Sverige när nazisterna tog makten? Fick Hitlers maktövertagande konsekvenser och i så fall hur? Påverkades programverksamheten? Eftersom just föreningen i Stockholm blivit föremål för diskussioner om pronazism granskas här speciellt dess föredragsverksamhet, som sedan sätts in i den historiska kontexten genom korta jämförelser med verksamheten i andra svensk-tyska föreningar under samma tid.⁴

Källor och forskningsläge

För generationer av svenskar hade Tyskland varit diktarnas och tänkarnas land, som Madame de Staël hade karaktäriserat Tyskland 1810. De svensk-tyska förbindelserna och det ömsesidiga inflytandet på litteratur, konst, filosofi och musik var sedan århundraden mångsidiga och intensiva. På 1800-talet blev Tyskland ledande inom naturvetenskap och teknik och ett mönsterland för svenskarna. Den framväxande tyska socialdemokratien gav också impulser till de svenska socialdemokraterna. I svenska läroverk infördes tyska som första främmande språk 1856. Tyska var till stora delar språket i den internationella kommunikationen. Studieresor gick till Berlin och München och akademiska avhandlingar skrevs ofta på tyska.

I slutet av 1800-talet hade samhällsförändringarna med framväxandet av ett modernt industrisamhälle lett till ökad migration både inom Europa och bort från Europa. Över 2,3 miljoner människor emigrerade enbart från Tyskland 1880–1913. De gamla sociala nätverken i hemlandet

3. S. Gunnar Edlund, "Några glimtar från Svensk-Tyska Föreningens äldre historia" i *Svenskt + tyskt*, s. 22–39.

4. En mindre undersökning på tyska publicerades redan 2001 av Birgitta Almgren rörande svensk-tyska föreningar: "Und es mag am deutschen Wesen, einmal noch die Welt genesen ... Zu Deutschlandbildern und Schwedenbildern in schwedisch-deutschen Vereinigungen", i Frank-Michael Kirsch, Christine Frisch & Helmut Müssener (red.), *Nachbarn im Ostseeraum über einander* (Stockholm 2001) s. 51–69.

ersattes av nya former av gemenskap i det nya landet med olika typer av immigrantföreningar. Före första världskriget fanns ett trettiotal tyska sällskaps-, välgörenhets- och yrkesföreningar i Finland och Sverige, som alla strävade efter att tillvarata tyska språket och kulturen och de tyskspråkigas intressen.⁵ De tyska nätverken omfattade i stor utsträckning en etnisk-kulturell bild av nationen i Johann Gottfrid Herders tradition. I språket och litteraturen ansågs folksjälen – *der Volksgeist* – uppenbarad. Liknande franska, brittiska och italienska immigrantföreningar hade främjande av språk och kultur som universella mål.

Av annonser och artiklar i den tyskspråkiga tidskriften *Der Deutsche in Schweden*, som utgavs i Stockholm av naziregimen 1935–1945, framgår att det fanns svensk–tyska föreningar bland annat i Stockholm, Göteborg, Lund, Uppsala, Örebro och Norrköping. För den äldsta föreningen i Stockholm finns tryckta program fram till 1951 bevarade på Kungl. biblioteket i Stockholm tillsammans med två kapslar okatalogiserat material som belyser föreningens historia. I övrigt är det svenska källmaterialet inte omfattande. Men om man vill undersöka de svensk–tyska föreningarnas verksamhet och de interkulturella relationerna Tyskland–Sverige under naziregimen kan man inte begränsa sig till ett ensidigt svenskt perspektiv utan bör också analysera det tyska källmaterialet, som exempelvis Annette Forsén gjort i sin avhandling om de tyska föreningarna i Finland och Sverige 1910–1950. Med ett transnationellt angreppssätt har hon analyserat hur Tysklands politiska utveckling speglades i den tyska föreningsverksamheten i Finland och Sverige och hur Nazityskland systematiskt infiltrerade för att stärka den nationella identiteten.⁶ *Transnationalism* definieras som upprätthållande av socio-kulturella band över geopolitiska gränser.⁷

Det tyska källmaterialet som rör de svensk–tyska föreningarna finns

5. För en översikt av forskningsläget kring skapandet av en nationell identitet med relevans för frivilliga gemenskapsföreningar i utlandet, se Annette Forsén, *Deutschland, Deutschland über alles: Tysk föreningsverksamhet i Finland och Sverige 1910–1950* (Helsingfors 2012), särsk. s. 10–23 med diskussioner kring forskningsresultat som framlagts av bl.a. Benedict Anderson, Ernst Gellner och Eric Hobsbawm.

6. Forsén (2012).

7. För diskussioner om begreppen transnationell historia och transferhistoria, se Stefan Eklöf Amirell, "Den världshistoriska vändningen: Möjligheter och problem i relation till svensk historisk forskning", *Historisk tidskrift* 128:4 (2008) s. 2–24 och Rolf Torstendals debattartikel "Idén om global historia och den transnationella trenden", *Historisk tidskrift* 129: 2 (2009) s. 235–240 samt Amirells svar i samma nummer: "Den världshistoriska vändningen och strävan att övervinna det nationella paradigmet", s. 241–246.

i Bundesarchiv i Berlin och Koblenz samt i tyska utrikesdepartementets arkiv i Berlin, Politisches Archiv, Auswärtiges Amt. Dokumenten visar tyska legationens kontakter med föreningarna och försök till styrning. De traditionella kulturella organisationerna som sedan länge haft kontakter med de nordiska länderna Deutsche Akademie (DA), utbytesorganisationen Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD) och Nordische Gesellschaft ställdes 1933 under naziregimens kontroll. Efter Hitlers maktövertagande strävade naziregimen efter samordning och likriktning efter nationalsocialistisk modell, *Gleichschaltung*. Det gällde för naziregimen att påverka opinionen utomlands till en positiv inställning till det nya Tyskland genom att få inflytande över människors åsikter via språk och kultur. I dokument som bevarats i Bundesarchiv i Berlin, "Riktlinjer för den kulturpolitiska erövringen av de nordiska länderna", formulerades strategin: "Först kommer kulturpolitiken, därefter näringslivet och sist den egentliga utrikespolitiken!" I dokumentet uppräknas de svensk-tyska vänskapsföreningarna bland de viktiga strategiska målen.⁸ Tyska språk- och litteraturvetare sändes ut med ideologiskt uppdrag att mentalt erövra Europa. Eftersom de tyska tjänstemännen var ålagda att skriva rapporter regelbundet till Tyskland finns ett rikt källmaterial om *kulturpolitiken*, som var termen för försöken att sprida nazistisk världsåskådning och väcka sympati för det nya Tyskland, Tredje riket. En rapport som skrevs till Auswärtiges Amt av den tyske DAAD-tjänstemannen Hermann Kappner, som 1934 stationerats i Stockholm, visar långtgående planer för den nazistiska kulturoffensiven. Också där nämns de svensk-tyska föreningarna bland viktiga strategiska mål för den nazistiska infiltrationen. De skulle bli instrument för att påverka opinionsbildning.⁹

Det dåtida kulturklimatet med framväxande nationalsocialism är en viktig kontext för djupare förståelse. Längre har Deutsche Akademies och DAAD:s roll i Sverige varit tämligen okänd. Men det var ju deras representanter som kartlade målgrupper i Sverige, identifierade inflytelserika författare, konstnärer och politiker som genom sin status i det

8. "Vorán die Kulturpolitik, hinterher die Wirtschaft, zum Schluß die eigentliche Außenpolitik." Richtlinien für die nationalsozialistische kulturpolitische Eroberung der nordischen Länder, 1934/1935, Denkschrift der NG, blad 34, NS 8/222, Bundesarchiv (BArch), Berlin. Översättningar till svenska har gjorts av mig, BA.

9. Kulturpolitischer Gesamtbericht, 22/11 1934, Gesandtschaft Stockholm, DAAD, Hermann Kappner, 95 Abt.27, Auswärtiges Amt (A.A.), Pol.Arch., Berlin.

svenska samhället kunde sprida en positiv bild av Tyskland. Föreningarna utsattes för stor press från Tyskland eftersom de förväntades vara stödjepunkter för den nazistiska propagandan i Sverige. Under täckmantel av tysk kultur skulle "den svenska själen erövrats i tysthet" eller, som det senare hette: "Det vi förlorar i den ideologiska kampen måste den tyske soldaten betala med sitt blod."

De svensk-tyska föreningarna har endast i ringa utsträckning uppmärksammats av tidigare forskning. Annette Forsén (2012) behandlar de tyska föreningarna i Sverige, däremot inte de svensk-tyska vänskapsföreningarna som var öppna för både tyskar och svenskar och som utgjorde en förbindelselänk mellan de tysktalande grupperna och svenskarna. De svensk-tyska föreningarna nämns endast helt kort i en tidig statlig utredning av den tidigare föreståndaren för svenska säkerhetstjänstens informationskontor Georg K:son Kjellberg, som kartlade den systematiska nazipropagandan. Där konstateras direkt att Sverige blev "föremål för en metodiskt och synnerligen aktivt bedriven tysk propaganda".¹⁰ I kapitlet om tyska legationens mångsidiga och intensiva verksamhet framhävs tyska legationens kultur- och pressavdelningar som bland annat såg till att de svensk-tyska föreningarna försågs med "representativa och lämpliga" föredragshållare.¹¹ Historikern Sverker Oredsson har i sin bok *Lund under andra världskriget* (1996) behandlat de pronazistiska Svensk-Tyska akademiska förbundet i Lund och Riksföreningen Sverige-Tyskland. Svensk-Tyska akademiska förbundets drivande kraft var professor Theodor Walter som försvarade det nya nationalsocialistiska Tyskland. Walter, som redan 1922 grundat Svensk-Tyska akademiska förbundet, hade av Auswärtiges Amt beordrats att arbeta "kulturpolitiskt" med föredragsverksamhet. Han understöddes av professorn i tyska Erik Rooth, som försvarade den nazistiska litteraturvetenskapen i motsats till sin Uppsalakollega John Holmberg. I förordet till en litteraturantologi hyllade Rooth den "äkt tyska" litteraturen som "kemiskt fri från trött intellektualism" stod folket och landskapet nära, ett eko av nazistisk litteraturanalys.¹² Argumentationsmönstren med värderande, emotionella formuleringar låg helt i linje med nazistiska värderingar.

10. *Den tyska propagandan i Sverige under krigsåren 1939–1945*, SOU 1946:86 s. 9.

11. SOU 1946:86 s. 28.

12. Joseph Müller (red.), *Eine Anthologie deutschen Schrifttums von den Anfängen bis zur Gegenwart* (Malmö 1943).

Oredsson visar att bland undertecknarna av uppropet 1937 för den pronazistiska Riksföreningen Sverige-Tyskland, som bildades i protest mot den påstådda hetsen i svensk press mot Tyskland, fanns inte bara ordföranden i Svensk-Tyska Föreningen i Stockholm, generallöjtnanten Henri de Champs, utan också styrelseledamöterna professor Hans von Euler-Chelpin och upptäcktsresanden Sven Hedin.¹³

Svensk-Tyska Föreningen i Stockholm ägnas också ett långt kapitel i Åke Thulstrups *Med lock och pock: Tyska försök att påverka svensk opinion 1933–45*. Men Thulstrups bok publicerades redan 1962 och hans källhänvisningar är i många fall inte längre aktuella på grund av omkatalogiseringar i samband med arkivtransfereringar i Tyskland.¹⁴ Som jag visat i min tidigare forskning om nazistisk infiltration i Sverige är Thulstrups framställning i vissa delar problematisk eftersom långa avsnitt influerats av den tyske legationssekreteraren Hermann Kappner, som arbetade i Sverige i naziregimens tjänst fram till 1944. Kappner spelade en central roll för den nazistiska kulturpolitiken i Sverige. Hans namn dyker ständigt upp i dokument från den här tiden. Samtidigt som han var anställd av naziregimen lyckades han märkligt nog också bli anställd av Skolöverstyrelsen – och också återanställd efter kriget. På sina inspektionsresor till skolor och universitet kunde Kappner kartlägga det svenska undervisningsväsendet och till Berlin rapportera inte bara vilka lärare och vilka rektorer som var ”tyskvänliga” respektive ”tyskfientliga” utan också rapportera om de svensk-tyska föreningarna, om flyktingar som tagit sin tillflykt till Sverige, om politiska åsikter och etnicitet hos svenska nyckelpersoner. För den tyske ministern Viktor zu Wied och hans efterträdare Hans Thomsen blev Kappner outhärlig som den nazistiska regimens ögon och öron i Sverige.

När Åke Thulstrup i början av 1960-talet skrev om den nationalsozialistiska kulturpropagandan lyckades Hermann Kappner få inflytande över Thulstrups framställning. Att Thulstrup lät sig påverkas har han

13. Sverker Oredsson, *Lund under andra världskriget: Motsättningar, debatter och hjälpsatser* (Lund 1996) s. 46–52.

14. Tyska utrikesdepartementets politiska arkiv med exempelvis tyska legationens akter (Gesandtschaft Schweden/Stockholm) överfördes 1990 från Bonn till Berlin. För utförligare information om arkivsituationen när det gäller källmaterial i Tyskland om nazistisk kulturpolitik, se Birgitta Almgren, *Drömmen om Norden: Nazistisk infiltration i Sverige 1933–1945* (Stockholm 2005) s. 29–31 och dens., *Illusion und Wirklichkeit: Individuelle und kollektive Denkmuster in nationalsozialistischer Kulturpolitik und Germanistik in Schweden 1928–1945* (Huddinge: 2001) s. 25–29, 388–397.

själv bekräftat. I ett brev till lektor Vilhelm Scharp, som bevarats på Kungl. biblioteket, berättar Thulstrup om hur han lät Kappner läsa texterna om nationalsocialistisk kulturpolitik i Sverige och ge sin version av kulturpropagandan. Kappner fick kopior på texterna, som sedan utförligt diskuterades. Thulstrup klagade över de oändliga diskussionerna med Kappner, som inte gav sig innan Thulstrup i texten tog hänsyn till hans version: "Våra konferenser tycks aldrig ta slut."¹⁵ Som expert på svenska UD hade Scharp haft direkt insyn i den nazistiska infiltrationen och hade gett Thulstrup omfattande källmaterial. När Thulstrups bok kom ut blev Scharp förgrymmad över Kappners inflytande. Han ansåg att en viktig period i svensk historia begravdes i tysthet. Hur kunde Thulstrup som historiker låta sig påverkas? Scharp skrev: "Om jag inte själv hade upplevt hans förmåga att duperas [...] skulle jag stå inför en gåta."¹⁶ Kappners långa samtal med Thulstrup resulterade i en tillrättalagd version där den nazistiska kulturpropagandan framställdes som ett ömsesidigt kulturutbyte. Kappner fick en positivt framträdande roll och hans uppdrag i naziregimens tjänst nedtonades starkt. Han inflytande fick också genomslag i Thulstrups skildring av de svensk-tyska föreningarna. Dokumentation i Säpo-arkivet från förhör med Kappner, när han hotades av utvisning 1945 eftersom han varit anställd av naziregimen, styrker detta beroende. En jämförelse med Kappners egna uttalanden i polisförhören visar en påfallande överensstämmelse med formuleringarna i Thulstrups framställning.¹⁷

Svensk-Tyska Föreningen i Stockholm

Svensk-Tyska Föreningen i Stockholm grundades 1913 samtidigt med en systerförening i Berlin, Deutsch-Schwedische Vereinigung. Syftet var att "utan politiska bindningar" arbeta för gemensamma kulturella

15. Brev från Åke Thulstrup till Vilhelm Scharp, 22/3 1962, Scharps samling L 136: 1, Kungl. biblioteket (KB), Stockholm.

16. Brev till Åke Thulstrup, 17/1 1963, Scharps samling, L 136: 2, KB. Kappners positiva bild av ett ömsesidigt fruktbart kulturutbyte stämmer illa med den systematiska nazistiska infiltrationen och åsiktregistreringen av kända svenskar. Scharps dotter, Lena Sandegren, berättade i en intervju som jag gjorde 29/4 2001 att hennes far ofta besviket återkom till detta, att Kappner lyckats påverka framställningen trots att Thulstrup haft tillgång till omfattande autentiskt källmaterial genom hennes far.

17. Kappners personakt i Säpo-arkivet, Kappner, Hermann Gerhard Friedrich Erich, innehåller bl.a. utskrift av polisförhören med honom, Säkerhetspolisens arkiv, Rikspolisstyrelsen, Stockholm.

mål och fördjupa kunskaperna om respektive länder.¹⁸ Oberoende av politiska förhållanden skulle vänskapen mellan länderna främjas. Intresserade kunde vända sig till direktor Sven Palme. Bland initiativtagarna till föreningen i Stockholm fanns bland andra författare som Selma Lagerlöf och Verner von Heidenstam, konstnärer som Anna Pauli och Carl Larsson, teaterchefen Tor Hedberg, den berömde nordisten professor Adolf Noreen från Uppsala samt nio riksdagsledamöter. I den första inbjudan som sändes ut för att värva medlemmar betonades att trots århundraden av livliga kulturella och materiella kontakter var ändå intresset och kunskaperna inte så stora som det var önskvärt ”med hänsyn till ländernas grannskap och folkens stamförväntskap”.¹⁹

Redan första året fick Svensk-Tyska Föreningen i Stockholm 200 medlemmar, men medlemsantalet minskade till hälften när första världskriget bröt ut. Under mellankrigstiden steg medlemsantalet åter och 1936 hade antalet ökat till 1 079 medlemmar.²⁰ När Kungl. biblioteket 1938 bad att få en lista över medlemmarna i samband med 25-årsjubileet vägrade sekreteraren, överstelöjtnant Emil Fevrell: en sådan lista kunde omöjligt lämnas. Den fanns dessutom bara i ett maskinskrivet exemplar.²¹ Uppenbarligen önskade man ingen publicitet.

Av årsberättelserna framgår att det var styrelsen med generallöjtnant Henri de Champs, hans bror viceamiral Charles de Champs, nobelpristagaren professor Hans von Euler-Chelpin, överstelöjtnant Emil Fevrell och Sven Hedin som var de aktiva som dominerade verksamheten. Hedin var internationellt känd, ledamot i Svenska Akademien och författare till böcker som såldes i stora upplagor. När de olympiska spelen invigdes i Berlin 1936 var det han som höll talet till världens ungdom: *Ich rufe die Jugend der Welt*. Vid föreningens jubileumsfest på Grand Hotel i Stockholm i april 1938 var det också han som höll festtalet som sedan ofta kom att citeras: ”Så länge som Tyskland spelar första fiolen i nationernas kon-

18. Svensk-Tyska Föreningens program, Stadgar från den 28/5 1913, okat. tryck, kapsel 1, KB.

19. Svensk-Tyska Föreningen, 28/5 1912 [! 1913?], okat. tryck, kapsel 1, KB. Jfr också stadgarna, § 2.

20. Uppropet till föreningens grundande har undertecknats av sextioalet personer i alfabetisk ordning. Där hittar man bland andra tio personer med akademiska titlar, nio direktörer och grosshandlare, nio jurister, sex journalister och redaktörer, sex officerare, tre konsulter, tre musiker, tre kvinnliga författare och två konstnärinnor, tre godsägare, två teologer, en skolföreståndare, en kvinnlig medicinare, en teaterchef och en kvinna som endast benämns som fru.

21. Svensk-Tyska Föreningen, brev 20/7 1937, okat. tryck, kapsel 1, KB.

sert är världsfreden räddad." I sitt tal lyfte Hedin fram två teman: dels Tyskland under nationalsocialistisk regim som fredsälskande kulturland och dels Tyskland som skyddande vall mot det bolsjevistiska Ryssland.

Dessa teman som ständigt återkommer genom åren vid föreningens arrangemang var centrala inom den nationalsocialistiska "upplysningsverksamheten", som NS-propagandan kallades. Sven Hedins uttalande om Tyskland som skydd mot bolsjevismen och därmed som garanterat för freden var representativt för en traditionell inställning i vida akademiska kretsar i Sverige. Hedin hade studerat i Berlin 1889–1892 hos den kände Asienforskaren professor Ferdinand von Richthofen.²² Versaillesfreden med de hårda villkoren för Tyskland väckte Hedins sorg och förbittring och ständigt kritiserade han den förödmjukande behandling som Tyskland utsattes för.

Stockholms Svensk-Tyska Förening välkomnar prominenta nazister

Programbladen för Svensk-Tyska Föreningen i Stockholm som finns bevarade på Kungl. biblioteket visar inte bara föreningens aktiviteter utan också karaktären på arrangemangen och de politiska preferenserna. Föreningen arrangerade föredrag och större möten på Grand Hotel fem–sex gånger om året. Medlemmar i svenska kungahuset var ofta gäster vid de festliga kvällarrangemangen. När exempelvis prins Gustav Adolf gifte sig med den tyska prinsessan Sibylla var glädjen stor och prinsparet deltog i föreningens fest den 5 december 1932, då Jussi Björling sjöng. Föredrag följdes ofta av festmiddagar och dans som kunde hålla på till klockan två på natten.²³ Önskad klädsel var frack och aftonklänning.

Redan i november 1933 uppträdde professor Eduard Spranger inför föreningen med ett anförande om det storslagna i att det nya Tyskland ställde *folket* i medelpunkten. Det rasbiologiska tänkande var fundament i nationalsocialismen. Spranger hade sänts till Sverige med uppdrag att informera om den nya politiken i Tyskland. Svenska tidningar hade rapporterat om raspolitiken och den nya arierparagrafen från april 1933 som skulle "skilja det judiska folket från det tyska folket". Föredraget hade rubriken "Det andliga läget i Tyskland för närvarande" och refererades i

22. Sven Hedin, *Femtio år Tyskland* (Malmö 1938), s. 300.

23. Akter om Svensk-Tyska Föreningen finns också i Berlin, Deutsche Gesandtschaft, Stockholm, nr 147 och nr 235, 293/294, 302/95 Abt. 27. (Dr. Kappner, band 1–2), A.A., Pol. Arch. Jfr även programbladen 1913–1944 för Svensk-Tyska Föreningen, kapsel 1–2, KB.

Svenska Dagbladet den 3 november 1933. Titeln låter förstå att det biologiska rasbegreppet hade sprängt de biologiska gränserna och blivit ett mentalt begrepp. På det viset kunde politiskt oönskade personer kategoriseras som "mentala judar".

Ämnesvalet vid flertalet föredrag avslöjar den nazistiska agendan.²⁴ Riskerna med "rasblandning" och "främmande oönskat blod" var temat den 4 mars 1935, när tyska läkarkårens riksledare Gerhard Wagner höll föredrag i Stockholm. Han varnade för den "ariska rasens förfall". De stora historiska kulturfolken hade gått under på grund av genetisk förgiftning, "rasförfall". Föredraget speglar den nationalsocialistiska föreställningsvärlden: Den germanska rasen hotades av undergång och enligt nazistisk världsåskådning behövde det tyska folket en rasförbättring genom så kallad *Aufordnung*, uppfriskning genom nordiskt blod. Statens institut för rasbiologi i Uppsala, som grundats 1921, hade året innan engagerats för utgivning av ett stort tyskt verk där svenska män presenterades som nordisk-germanska ideal. I det stora tyska uppslagsverket i tolv band *Meyers Lexikon* från 1937 definieras *Aufordnung* som "strävan att höja andelen nordisk ras hos ett rasblandat folk".

I enlighet med riktlinjerna för naziregimens kulturstrategier i Sverige fick de tidigare traditionella kontakterna med prominenta svenskar inte avbrytas utan skulle upprätthållas och utnyttjas för att sprida glans över tillställningarna. I närvaro av prinsparet talade Hitlers ställföreträdare, minister Rudolf Hess den 14 maj 1935 om "Det nya Tyskland". Åke Thulstrup (1962) beskriver Rudolf Hess framträdande inför föreningen: "Det låg spänning i luften när den svarthåriga, bredaxlade fyrtioettåringen leende besteg talarstolen i Grand Hotel Royals vinterträdgård och med Hitler-hälsning saluterade sitt festklädda auditorium. Ingen som bevittnade scenen torde någonsin kunna glömma den smittande entusiasm med vilken damer och herrar intonerade den eggande 'Horst-Wessel-Lied'".²⁵

Thulstrup skildrar Hess besök med ett positivt ordval utan några som helst distanserade kommentarer. Hess framställs som en leende kraftfull man, det ligger spänning i luften, entusiasmen är smittande och eggande nazisånger ljuder. Hess tal refereras av Thulstrup, som avslutar

24. Programblad *Svensk-Tyska Föreningen* med presentationer av föredragshållare och föredrag, okat. tryck, 2 kapslar, KB. Även i Berlin finns källmaterial i dossier nr 147 för Schwedisch-Deutsche Vereinigung, Gesellschaft Stockholm, A.A., Pol.Arch., och även i dossier nr 148 Vortragspropaganda, Stockholm, A.A., Pol.Arch. Jfr även not 23 ovan.

25. Thulstrup (1962) s. 222.

med Hess försäkran att Tyskland inte ville krig utan ”den sanna freden”. Det var så som Kappner skildrade besöket i rapporter hem till Berlin.

Den nationalsocialistiska regimens stora satsningar på ett nytt modernt Tyskland lovordades av många talare. Här följer några exempel på ohöljd marknadsföring och direkt nationalsocialistisk propaganda:²⁶

- Chefen för det tyska vägnätet, Generalinspektör Fritz Todt, talade den 8 december 1934 om hur naziregimen byggde framtidens vägar, ”Die Aufgaben des Strassenbaues im neuen Deutschland”, och rikspresschef Walther Funk, som enligt programmet hörde till Hitlers närmaste krets, talade den 4 februari 1936 om den imponerande press- och kulturpolitiken som genomfördes i det nya nationalsocialistiska Tyskland.
- Geopolitiska teorier om att splittringen i småstater måste undanröjas genom att alla stater runt Östersjön förenades i en stat under tysk ledning framfördes vid ett flertal tillfällen. Den 5 november 1935 refererade *Svenska Dagbladet* professor Karl Haushofers föredrag. Denne hade pläderat för samgående med ”ursprungslandet för vår nordiska ras”. Åke Thulstrup, som varit närvarande vid Haushofers föredrag, skriver att föredraget väckt stort uppseende och ”delvis skarpa pressreaktioner”.²⁷
- Både före och efter OS 1936 höjdes Tyskland till skyarna: Hela världen kunde inbjudas till Berlin! Reichssportführer Hans von Tschammer, sedan 1922 medlem i nazistpartiet ”den nationella rörelsen”, talade den 5 mars 1936 om idrotten som förmedlare mellan folken under rubriken ”Sport als Mittler zwischen den Völkern”.
- En av Hitlers tidigaste medarbetare, Fritz Sauckel, riksståthållare för Thüringen och Braunschweig, framhöll den 2 april 1936 de mångåriga svensk-tyska kontakterna inom kulturområdet som nu fördjupades. Hans insats inom SA och SS framhölls särskilt i programbladet av föreningens sekreterare Emil Fevrell. Sauckel avbildas i programbladet med SS-dödsskallen på uniformsmössan.

26. Se Programblad *Svensk-Tyska Föreningen* med presentationer av föredragshållare och föredrag, okat. tryck, 2 kapslar, KB. Jfr även akterna Schwedisch-Deutsche Vereinigung och Vortragspropaganda, Gesandtschaft Stockholm, A.A., Pol.Arch.

27. Thulstrup (1962), s. 223, 292, not 11 med hänvisning till *Ny Tid*, 5/11 1935, *Karlstads-Tidningen*, 7/11 1935 och *Morgontidningen* i Göteborg, 8/11 1935.

- Gertrud Scholz-Klink, presenterad som Reichsfrauenführerin, chef för den nazistiska kvinnoorganisationen och den officiella företrädaren för tyska kvinnor, talade den 4 februari 1937. Hennes roll som förebild för tyska kvinnor framhövdes: en imponerande samhällelig insats för Hitlers Tyskland samtidigt som hon fullgjorde sina plikter som 35-årig mor till fyra barn.
- Även inrikesministern Wilhelm Frick gavs möjlighet att lovprisa framväxandet av det nya Tyskland genom en ny form av demokrati genom att Führern alltid hade *folket* bakom sig. Braskande applåder fick han enligt *Svenska Dagbladet* (6/12 1937) när han hyllade de svensk-tyska förbindelserna genom åren och utlovade ett monument i Leipzig till Gustav II Adolfs ära.
- I januari 1939 gav sekreterare Fevrell en positiv presentation av före rikskanslern Franz von Papen som Führerns speciella sändebud. Enligt programbladet var det "fosterlandets förfall" som drivit von Papen att jämna vägen för Adolf Hitler och sedan ingå i Hitlers regering. I föredraget i Stockholm ville han skingra de felaktiga uppfattningar som spreds om "händelserna 1938". Det hade ju varit nödvändigt för Tyskland att bryta sönder den tjeckoslovakiska staten för att bidra till stabilisering av freden i Europa.
- Införlivandet av Österrike, *Anschluss*, var temat för den österrikiske ministern general Edmund Gleise von Horstenau den 2 februari 1939. Enligt programmet var han "en av de viktigaste och mest framgångsrika förkämparna för Österrikes hemkomst till Tyska Riket". I ett tryckt avsnitt av föredraget kan man läsa hur han betonade att "lösningen 1938" inte betydde något hot mot freden utan i stället var ett värdefullt arbete för freden, "ein wertvolles Stück Friedensarbeit". Programbladets formulering *Österrikes hemkomst till Tyska Riket* markerar föreningens understödjande av det nazistiska införlivandet av Österrike 1938.²⁸ I föredraget uttrycktes inte explicit – men det framgår klart av texten – att det handlade om att få svenskarna att inse att fred i Europa bara kunde åstadkommas genom politisk enhet under tysk ledning.

28. Program för Svensk-Tyska Föreningen, 2/2 1939, text skriven av sekreterare Emil Fevrell med anledning av minister general Edmund Gleise von Horstenaus besök; kapsel 2, Svensk-Tyska Föreningen, KB. Se också programmet för Svensk-Tyska Föreningen, 6/3 1939, kapsel 2, KB.

- Två år senare, i december 1941, framfördes samma tes av ordföranden i den tyska systerföreningen Deutsch-Schwedische Vereinigung, Hans Draeger, som i Stockholm talade över temat "Europa åt europeerna". I programbladet framhövdes hans arbete för nazistpartiet. Talet utmynnade i en profetia om ett "storrum", *Großraum*, en kommande germansk gemenskap i Nord-Östersjö-området. I Karl den stores och Napoleons efterföljd hyllades Gustav II Adolf som Hitlers föregångare som försökt ena Europa. Det gällde att säkra "livsrum", *Lebensraum*, för den stora germanska gemenskapen "till vilken Tyskland och Sverige med stolthet bekänner sig".²⁹

Här finns direkta intertextuella kopplingar till den nazistiska diskursen som sattes in för att påverka svensk opinion i medvetande om att Svensk-Tyska Föreningens arrangemang besöktes av journalister och statuspersoner i det svenska samhället. Ända sedan Hitlers maktövertagande hade tyska legationen vid upprepade tillfällen hos svenska regeringen protesterat mot negativa artiklar i svensk press. Problemet att världspress och svensk press spred "oriktig och ideologiskt färgad information" om det nya Tyskland påtalades särskilt i jubileumsprogrammet 1938. Sekreteraren Emil Fevrell framhöll att det för föreningen alltid varit en strävan att sakligt beskriva förhållandena under alla politiska omvälvningar, också under "Hitlerperioden". Svensk-Tyska Föreningen hade genom åren oberoende av inre politiska strömningar i Sverige och i Tyskland ständigt haft som mål att behålla och främja vänskapen med Tyskland.

Fevrell skriver i jubileumsprogrammet att visserligen var det föreningens policy att inte ta ställning politiskt. Men en "sann Tysklandsvän" kunde ändå inte låta bli att glädja sig över framgångarna som Tyskland upplevde efter att så länge varit lamslaget efter Versaillesfreden.³⁰ Begreppet *sann Tysklandsvän* riktades mot de kritiska rösterna i Sverige som varnade för nationalsocialismen och som ansåg att man borde vara antinazist och mot Hitler om man var *tyskvänlig*. Naziregimen strävade efter att styra språkbruket så att *tysk* och *tyskvänlig* skulle vara synonymer till *nationalsocialistisk* för att suggera fram en bild av tyska

29. Se akt som behandlar hösten 1941 i Vortragspropaganda, Gesandtschaft Stockholm, A.A., Pol.Arch. Också löst programblad i kapsel, Svensk-Tyska Föreningen, KB.

30. Svensk-Tyska Föreningen, program 5/4 1938, KB.

folket som en enhetlig uppslutning kring Hitler och nazismen.³¹ Men det lyckades inte helt. Från Sverige rapporterades exempelvis till nazi-regimen att historikern Eli Heckscher i *Dagens Nyheter* 19 maj 1943 i artikeln "Skalders och tänkares land" hävdade att om man var *tyskvänlig* var man *antinazist* och mot Hitler. Redan 1937 hade det påpekats i naziregimens pressöversikt från Sverige att det var en vanlig missuppfattning i Tyskland att *tyskvänlighet* i Sverige var liktydigt "med en vänlig och positiv inställning till nazistiska tankar och Tredje riket. Tvärtom var motsatsen ofta fallet".³² Men Fevrell i Svensk-Tyska Föreningen tog genom sitt ordval 1938 explicit ställning för det nationalsocialistiska Tyskland. Fortfarande i dag i Sverige kan begreppet *tyskvänlig* förekomma som synonym till *pronazist* och *nazivänlig*. På det sättet legitimeras och reproduceras det nazistiska språkbruket, en sentida framgång för naziregimens språkpolitik.³³

Korrespondens mellan Svensk-Tyska Föreningen, tyska legationen i Stockholm och tyska diplomater som finns bevarad i Auswärtiges Amts arkiv i Berlin, Gesandtschaft Stockholm, visar hur propagandaministeriet i Berlin via tyska legationen i Stockholm utövade press på föreningen. Politiskt lämpliga föredragshållare rekommenderades och sändes till Stockholm.³⁴ Programbladen visar förändringar när det gäller både form och innehåll efter det nazistiska maktövertagandet i Tyskland. Efter 1933 var flertalet föredragshållare officiella representanter för det nazistiska Tyskland. Talare var företrädesvis politiker, officerare, medicinare och naturvetare. Däremot saknas i stort konstnärer, författare, litteratur- och språkforskare.

Av föredragshållarna och deras teman i Svensk-Tyska Föreningen i Stockholm under den här tiden framgår att de politiska sympatierna gällde *Det nya Tyskland* – som Tyskland kallades i nazi-propagandan för att framhäva förnyelse och dynamik. Föreningens logotyp på första sidan av föreningens programblad var den tyska örnen fram till april 1942. Den 5 november 1942 ersattes örnen med ett hakkors – märkligt sent

31. Pressanvisningarna finns bevarade i Sammlung Brammer i Bundesarchiv Koblenz: BA-ZSg 101, Anweisungen der Pressekonferenz der Reichsregierung des Dritten Reichs.

32. Se Auslandsdienst, Bericht Nr 3504/37, 20/12 1937; Kopia Gesandtschaft Stockholm, nr 331, Presse, Verschiedenes 1937/1938, A.A., Pol.Arch.

33. Om den nationalsocialistiska regimens pressanvisningar och verkningar, se exempelvis Auslandsdienst, Bericht nr 3504/37, Presse, Verschiedenes, A.A., Pol.Arch.

34. Schwedisch-Deutsche Vereinigung, GS: 147, A.A., Pol.Arch.

med tanke på föreningens officiella hållning till det nationalsocialistiska Tyskland. Hakkorset blev sedan kvar fram till mars 1945, då hakkorset försvann till förmån för tre små svenska kronor.

Efter naziregimens sammanbrott finns det inte i något programhäfte någon som helst ansats till självreflexion. Det är symptomatiskt att i nekrologen över Henri de Champs i programmet den 3 november 1948 nämns inget av hans pronazistiska verksamhet. I uppräknningen över föreningens gäster under de Champs ordförandeskap saknas namnen på de ovan nämnda prominenta nazister som uppträtt inför Svensk-Tyska Föreningen.³⁵

Myter, laddade nyckelord och semantiska betydelseglidningar

Programbladen för Svensk-Tyska Föreningen i Stockholm betonar genomgående de mångåriga kulturella och materiella kontakterna mellan länderna. Som internationell forskning med företrädare som Ruth Wodak, Teun von Dijk och Norman Fairclough visat kan analyser av nyckelord och deras semantiska glidningar och omladdningar effektivt synliggöra åsikter, inställningar, tendenser och samhällsförändringar.³⁶ Historiesemantiska diskursanalyser i Reinhart Kosellecks och Peter von Polenz efterföljd belyser människors attityder, avslöjar mentala dispositioner som inte uttrycks explicit, sambanden mellan språk, ideologi och politik.³⁷ Konkreta lingvistiska metoder som diskursanalytiska verktyg tydliggör att kampen om makt ofta förs som en kamp om ord och deras "rätta betydelse".³⁸

Semantiskt vaga begrepp som *ära, trohet, offer, tyska värden, tyskt/nordiskt/svenskt väsen* återkommer i programbladen. Det är suggestivt språkmaterial som förses med olika innehåll beroende av sammanhang. Genom att traditionellt positivt konnoterade ord omärkligt försågs med nya semantiska komponenter kunde accepterandet av nationalsocialis-

35. Nekrolog av generalmajor R. von Lancken i programmet för Svensk-Tyska Föreningen, 3/11 1948, KB.

36. Se grundläggande Ruth Wodak (red.) *Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität* (Frankfurt am Main 1998) och Ruth Wodak & Teun Adrianus van Dijk (red.), *Racism at the top: Parliamentary discourses on ethnic issues in six European states* (Klagenfurt 2000).

37. Jfr exempelvis Reinhart Koselleck, *Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache* (Frankfurt am Main 2006).

38. Jfr Birgitta Almgren & Charlotta Brylla, "Språk och politik: Teoretiska och metodiska reflektioner", i Charlotta Brylla, Birgitta Almgren & Frank-Michael Kirsch (red.), *Bilder i kontrast: Interkulturella processer Sverige/Tyskland i skuggan av nazismen 1933-1945* (Ålborg 2005).

tisk ideologi underlättas. Vissa ord fick stark dynamik och genom ett koncentrat av idéer blev de bärare av det ideologiska konceptet, blev frekventa *nyckelord*. De fungerade som positiva eller negativa *signalord*, som signalerade politisk tillhörighet.

Analyserna av nyckelord och värdeladdade begrepp i de föredrag som hölls i föreningen frilägger centrala tankefigurer och ideologiskt bärande teman. Textanalyser på semantisk makronivå och lexikalisk/fraseologisk mikronivå tydliggör motsatser och konflikter, dolda budskap och polyfona ordkonstruktioner. Orden *livsrum* och *storum* fick ny betydelse när de fylldes med nya positivt laddade semantiska komponenter som tonade ned imperialistiska maktsträvanden som exempelvis i föredraget 1941 av Hans Draeger, ordföranden i Deutsch-Schwedische Vereinigung. För att dölja en brutal verklighet använde den gamle riksmarskalken von Papen eufemismer och omskrivningar som *händelserna 1938* för att beskriva invasionen i Tjeckoslovakien och Gleise von Horstenau kallade ockupationen av Österrike omväxlande för *införlivande*, *hemförande* och *anslutning*. Det påstods handla om *fred* och *lösning* av problem.

I föreningens programblad återkommer slagord som *folkens stamfrändskap*. Begreppet *stamfrändskap* som redan fanns med i uppropet till grundande av Svensk-Tyska Föreningen i Stockholm 1913 och också i de första stadgarna, utsattes för en semantisk betydelseförskjutning med nazistiska konnotationer. *Schicksalsgemeinschaft*, ödesgemenskap, är ett annat frekvent nyckelbegrepp som får signalkaraktär i de nazistisk-semantiska ordfälten.³⁹

Ett annat centralt begrepp som också ständigt återkommer är *folk* och *folkgemenskap*, som exempelvis i Eduard Sprangers ovan nämnda föredrag 1933. För bröderna Grimm på 1800-talet betydde begreppen 'människor med samma språk'. Begreppen utsattes för betydelseförändringar och fick inom nationalsocialismen betydelsen 'människor av samma ras och blod' med avledningen *völkisch*, ett centralt nyckelord för Hitler, som han själv förklarar som 'medvetenhet om en blods- och rasmässig folkgemenskap'.⁴⁰ I den svenska översättningen av Hitlers *Mein Kampf* översattes det tyska *völkisch* med svenskans *folklig*. Men i och med den

39. Se exempelvis texten av Emil Fevrell i Svensk-Tyska Föreningens program 4/12 1937, KB.

40. Begreppet folklig ansåg Hitler vara mycket användbart i propagandan just på grund av dess vaghet; se Hitlers rekommendation, i Adolf Hitler, *Mein Kampf: Del 2: Den nationalsocialistiska rörelsen* [sv. övers.] (Stockholm 2002) s. 14–19.

svenska översättningen neutraliserades ordet. Det svenska ordet *folklig* saknar raskomponenten och väcker i stället associationer till folklore, folkvisor och folkdanser. På det sättet förlorade texterna sitt aggressiva nationalsocialistiska innehåll och kunde lättare få ingång i Sverige.⁴¹

I många föredrag i Stockholm propagerades den nazistiska världsbilden och det nazistiska språkbruket slog igenom. Med invävd offensiv retorik försökte representanterna för naziregimen att erövra inflytande över strategiskt viktiga begrepp. De refererade till gamla traditionella föreställningar som exempelvis myterna om den friska, vilda Norden med en *nordisk ras* som skulle rädda Västerlandet. En viktig bakgrund vid analys av de svensk-tyska föreningarna är dåtidens svärmeri för Norden. Drömmen om Norden var ett vanligt romantiserande tema i tysk kulturhistoria under hela 1800-talet. I Tyskland framstod Norden som ett slags kontrast till det moderna samhället och blev projektyta för många tyskars längtan efter skönhet, renhet och styrka. Detta kunde de tyska föredragshållarna appellera till och på det viset utnyttja den gamla nordiska myten politiskt som exempelvis Karl Haushofer 1935 i Stockholm. I den nazistiska propagandan framställdes Sverige som det viktigaste landet i Norden, Gustav II Adolfs och Karl XII:s land med nordiska stamfränder av germansk ras som exempelvis i Gerhard Wagners föredrag 1935 och Wilhelm Fricks anförande inför Svensk-Tyska Föreningen 1937.

Det fanns en resonans för dessa idéer. Också i Sverige hade det intellektuella klimatet under senare delen av 1800-talet genomsyrats av germansk-ariska föreställningar. I svenska uppslagsverk och läroböcker spreds föreställningen om fasta, oföränderliga nationalkaraktärer och olika folks mentaliteter som sades vara beroende inte bara av släktens blodsband utan också av landskapet där man vuxit upp – här mötte nazismens *Blut und Boden* gensvar.

Viktiga impulser utgick sedan från Rasbiologiska institutet i Uppsala, som när det grundades 1921 snabbt blev ett ledande vetenskapligt centrum. Den kände rasbiologen i NS-Tyskland, Rassen-Günther, Hans F.K. Günther, som lanserade begreppet *nordisk ras* började inte sin bana i nazistiska kretsar i Tyskland, utan som vetenskaplig medarbetare i Sverige hos chefen för Rasbiologiska institutet, professor Herman

41. Jfr ordböcker från den här tiden samt Cornelia Schmitz-Berning om det dåtida konkreta språkbruket, *Vokabular des Nationalsozialismus* (Berlin/New York 2002).

Lundborg (1868–1943).⁴² Günther förkunnade att världens ledande folk alla hade ett nordiskt inslag. Den nordiska blonda, blåögda kvinnan blev ideal och *Stockholms Dagblad* anordnade 1922 en rastypstävlan där vinnarnas utseende skulle bli ”normerande för den svenska typen i ren och ädel form”. Priser hade skänkts av bland andra Selma Lagerlöf, vars böcker om Nils Holgersson och Gösta Berling såldes i stora upplagor i Tyskland. Nazisterna försökte utnyttja henne i sin propaganda eftersom hon bidragit till att återuppväcka ”den nordiska livskänslan”. Men när hon understödde judiska flyktingar utsattes hon för en politiskt styrd presskampanj i tyska tidningar som pågick fram till hennes död 1940, eftersom hon ställt sig på ”samvetslösa hetsares sida”.⁴³

Analyserna av arkivmaterial i tyska och svenska arkiv visar att Svensk-Tyska Föreningens verksamhet i Stockholm under de tolv åren 1933–1945 inte så mycket vittnar om omsorg om den tyska kulturen utan mer om omsorg om den nazistiska politiken. Inte bara de nazistiska nyckelorden utan hela den nazistiska diktionen genomsyrar programbladen. Den nazistiska regimens multifunktionär Hermann Kappner hade ju i planen för ”en total samordning” av den nazistiska regimens infiltration i Sverige kallat de svensk-tyska föreningarna ”baser för den nazistiska kulturpolitiken”.⁴⁴ När det gäller Svensk-Tyska Föreningen i Stockholm hade Kappner bevisligen rätt. Men hur såg det ut i de andra svensk-tyska vänskapsföreningarna som Kappner rapporterade om till Berlin?

Svensk-Tyska Sällskapet i Uppsala

Svensk-Tyska Sällskapet i Uppsala hade grundats 2 oktober 1935. De första två åren var professorn i tyska vid Uppsala universitet, John Holmberg, ordförande. Han efterträddes som ordförande av docenten i tyska, Erik Alm, fram till 1942 och Alm i sin tur avlöstes av Gunnar Torstensson, professor vid Lantbrukshögskolan Ultuna. Inga depone-

42. Günther var ursprungligen språk- och litteraturvetare, men slog igenom som rasbiolog. Genom nazistiskt stöd lyckades han trots kraftiga protester bli professor i socialantropologi i Jena 1930. Se Birgitta Almgren, ”Im Bannkreis der Ostsee: Retorik och politik kring Östersjön i svensk-tyska förbindelser”, i Mai-Brith Schartau & Helmut Müssener (red.), *Den okände (?) grannen: Tysklandsrelaterad forskning i Sverige* [Elektronisk resurs] (Huddinge 2005) s. 30–44.

43. Korrespondens med tyska legationen, telegram och brev i Akten betreffend Schweden, P 16, A.A., Pol.Arch.

44. Akten betreffend: Deutscher Akademischer Austauschdienst, Dr Kappner, band 1–2, Gesandtschaft Stockholm, Nr 302/95, 95 Abt.27, A.A., Pol.Arch.

rade dokument har hittats på Uppsala Universitetsbibliotek Carolina om Svensk-Tyska Sällskapet. Men i samband med att jag gjorde research för *Illusion und Wirklichkeit* (2001) upptäckte jag att i den österrikiske lektorn Alfred Wolfs brevsamling på handskriftsavdelningen på Carolina fanns blåkopior av en kortfattad maskinskriven verksamhetsberättelse för Svensk-Tyska Sällskapet 1935–1945. Alfred Wolf var aktiv styrelseledamot och hade ansvar för föredragsverksamheten. Det visade sig att det var den verksamhetsberättelsen som Wolf presenterade för Utlänningsnämnden, när han efter andra världskrigets slut hotades med utvisning tillsammans med andra tyskar och österrikare som inte brutit med Nazityskland. Utvisningen verkställdes aldrig, och en bidragande orsak till det kan ha varit verksamhetsberättelsen, som visar att Alfred Wolf inte helt gick i naziregimens ledband.⁴⁵ Av den anledningen är också verksamhetsberättelsen som källa problematisk och måste utsättas för sträng källkritisk analys. Handlingar kan ha rensats ut och det finns en möjlighet att komprometterande källmaterial förstörts. Wolfs sammanställning av föreningens verksamhet kan ändå med visst förbehåll jämföras med centralföreningens program i Stockholm.

Ett utifrånperspektiv ger naziregimens utsände DAAD-tjänsteman och senare tyske legationssekreteraren Hermann Kappner som i flera rapporter till Berlin uttrycker sitt stora missnöje med professor Holmberg som föreningens förste ordförande. I sina föreläsningar hade Holmberg visat på det ovetenskapliga i den nazistiska språk- och litteraturvetenskapen, som betraktade språk och litteratur som uttryck för etnicitet. Kappners första rapport till naziregimen om Holmberg handlade om att denne i Göteborg den 10 december 1934 och därefter i sin installationsföreläsning i april 1935 i Uppsala klart och tydligt tagit avstånd från rasbiologiskt influerad litteratur- och språkvetenskap. Biologistiskt permanenta bilder av olika nationaliteter avvisades som orimliga. Holmbergs kritiska uttalanden riktades mot de nazistiska banderoller som spreds vid bokbålen i Tyskland 1933: "Juden kan endast tänka judiskt. Skriver han tyska då ljuger han." Holmberg hade inlett föreläsningarna med frågan: Vad är typiskt tyskt och vad är tyskt väsen? Därefter hade han avvisat begrepp som *folksjäl*: "Hur kan ett språk som

45. Brev av Alfred Wolf, "Veranstaltung der Svensk-Tyska Sällskapet, Uppsala in den Jahren 1935–45". Bilaga i brev till Utlänningsnämnden, Stockholm, 19/6 1946, G 300 ga: 7, Uppsala universitetsbibliotek (UUB).

mottagit så många influenser från andra språk spegla ett folks själsliga egenart?" Tyska legationen i Stockholm ansåg att Holmbergs kritik var så farlig att den måste rapporteras till Berlin.⁴⁶

I Svensk-Tyska Sällskapet i Uppsala handlar det, enligt Wolfs verksamhetsberättelse, inte om några storstilade program med prominenta föreläsare som representerade naziregimen utan det var oftast mindre sammankomster i form av konserter med kammarmusik och föredrag som hölls av forskare som talade om språk, litteratur och konst.⁴⁷ Ett undantag var besöket i mars 1943 av den kände filmregissören Veit Harlan, som på propagandaminister Goebbels uppdrag regisserade nazistiska filmer, exempelvis den beryktade antisemitiska propagandafilmen *Jud Süß* som hade premiär 1940. Harlan kom till Uppsala tillsammans med sin svenska hustru, den kända skådespelerskan Kristina Söderbaum, som gjort karriär i Tyskland.

Vid bedömning av listan på tyska föreläsare måste den politiska kontrollen i nazi-diktaturen beaktas. Redan den 1 november 1933 hade den nygrundade kulturmyndigheten Reichskulturkammer utfärdat anvisningar och åtgärder när det gällde yrkesutövning.⁴⁸ Alla kulturarbetare var tvungna att vara medlemmar i Reichskulturkammer. Naziregimen upprättade register över "heljudar", "trekvartsjudar", "halvjudar" eller "kvartsjudar", som alla utslöts. Författare, konstnärer, journalister och skådespelare som inte ansågs politiskt tillförlitliga betecknades som "opålitliga eller oönskade", *unzuverlässige oder unerwünschte*, och fick

46. Rapport om installation av professorn i tyska i Uppsala, Deutsche Gesandtschaft Stockholm, 30/4 1935. Akten betreffend Hochschulwesen und Studium, bd 2, 1933–1938, R 64108, A.A., Pol.Arch. Rapporten finns också som ett utkast med kommentarer och korrekturen i akterna: Deutsche Sprache an schwedischen Lehranstalten, 95 Abt. 23, nr 301, A.A., Pol.Arch. John Holmbergs föreläsning "Språkvetenskap och nationalism" finns omnämnd i Protokoll 10/12 1934, § 81, i Bihang till Göteborgs Kungliga Vetenskaps- och Vitterhets-Samhällets Handlingar, 53 (1934), Göteborgs universitetsbibliotek (GUB).

47. Exempel på arrangemang enligt Alfred Wolfs verksamhetsberättelse för Svensk-Tyska Sällskapet: 23/2 1938, Konsertsångare F. Büttner, Das schöne Schwaben. Gesang, Lichtbilder; 8/4 1938, Professor de Boor: Deutsch-schwedische Beziehungen in der ältesten Literatur; 13/10 1940, Peter Quartett, Mozart, Schubert, Schumann; 9/11 1940, Graf O. von Finckenstein läser ur egna verk, Die Mutter, Gedichte, Ostpreussische Anekdoten; 22/ 4 1941, Fidel-Trio. Musik från gotik och renässans; 20/ 10 1941, Asta Südhaus: Deklamation. Verk av Goethe, Schiller och George; 4/5 1942, Johanna Angermann: Tyska folksånger från olika århundraden; 24/3 1943, Veit Harlan & Kristina Söderbaum: Aktuella filmproblem. Arrangemang tillsammans med Filmstudion i Uppsala; 9/2 1944, Malmqvist, Leux-Henschen. Pianokonsert.

48. Berlin Document Center (BDC), BArch. I Bundesarchiv förvaras dokument från Reichskulturkammer som upprättades i nov. 1933 för kontroll av det kulturella livet i Tyskland.

yrkesförbud.⁴⁹ Alla kulturarbetare uppmanades att bevisa att de arbetade för nationalsocialistiska mål.

Det handlade således om en begränsad krets av författare som kom ifråga för resor utomlands. Både statliga myndigheter och nazistpartiet engagerade sig i kulturpolitiken eftersom kulturen hade en framträdande roll som "vapen", en metafor som ofta dyker upp i propagandaministeriets skrifter. Men stridigheter om makt och kompetens mellan de olika tyska myndigheterna och partiställena ledde till divergerande riktlinjer och osäkerhet inom kulturpolitiken, något som förstärkte terroreffekten. I början finansierade och organiserade kulturavdelningen inom tyska utrikesministeriet bokveckor och arrangemang utomlands. Men efter krigsutbrottet övertog propagandaministeriet litteraturpropagandan och organiserade resorna för tyska författare enligt strängt uppgjorda planer.⁵⁰ Den politiska kontrollen över författare fick hög prioritet i nazidiktaturen.

Av 58 föredrag i Uppsala under perioden 1935–1945 hölls fem av framträdande tyska germanister, som officiellt ställt sig i naziregimens tjänst. Två av föredragen hölls av litteraturvetaren Franz Koch och de övriga av professorerna Hans Naumann, Heinrich Cysarz och Otto Höfler.⁵¹ Hans Naumann var en av talarna när bokbålen med förhatlig litteratur flammade i Tyskland i maj 1933: författare och forskares ansvar var att rädda skönheten och renheten från en påstådd kulturell kris i Europa, som hotades av undergång. Allt artfrämmande judiskt måste rensas ut. Naumanns föreläsning i Uppsala 1941 handlade om de senaste årtiondenas politiskt önskvärda tyska litteratur, som lyfte fram den "tyska andens sanna väsen".⁵²

Franz Kochs föredrag våren 1935 behandlade den politiskt gynnade författaren Erwin Guido Kolbenheyer, som åtnjöt stort anseende i Tredje riket. Koch kom också tillbaka 1941 till Uppsala med föredraget "Seelische Spannungskräfte in der deutschen Dichtung". Cysarz före-

49. Reichsschrifttumskammer, R 56 V/102, blad 154–156, BAArch.

50. Peter Barbian, *Literaturpolitik im "Dritten Reich": Institutionen, Kompetenzen, Betätigungsfelder* (München 1995) s. 434–436.

51. Jfr analyser hos Karl Otto Conrady, *Völkisch-nationale Germanistik in Köln: Eine unfestliche Erinnerung* (München 1990) och Joseph Wulf, *Literatur und Dichtung im Dritten Reich: Eine Dokumentation* (Berlin 1966/1983), s. 52 och 360.

52. Naumann talade 21/1 1941; G 300 ga: 7, UUB.

läste 1940 om "Nietzsche i nutiden". Alfred Wolf som tog emot föreläsaren hade i kanten noterat "litteraturfilosofiskt".⁵³

Under Otto Höflers tid som tysk lektor vid universitetet i Uppsala hade naziregimen gång på gång fram till 1938 fått varnande rapporter om svenska universitet som "motståndsnästen". Efter sin tid i Uppsala utnämndes Höfler till professor i germansk filologi och etnologi, Volkskunde, i München. Han blev också Skandinavienexpert i forskningsrådet Ahnenerbe inom SS. Enligt Höfler var de skandinaviska universiteterna bland de farligaste och segaste motståndarna i Norden och därför varnade han Himmler för att tro att svenskarna i egenskap av "nordiska stamfränder av nordisk-germansk ras" skulle ta emot nazismen med öppna armar.⁵⁴ I september 1944 talade Höfler i Svensk-Tyska Sällskapet i Uppsala om en av Sveriges äldsta runstenar från 800-talet under rubriken "Rök-stenen och den germanska hjältesagan".⁵⁵ Varken manuskriptet eller delar av det finns bevarat. Vad han sade kan inte fastställas, bara att hans ämne behandlade ett av naziregimen högprioriterat forskningsområde, den storslagna germanska historien. Efter att han återvänt till Tyskland skrev han en rapport till tyska utbildningsministeriet, Reichserziehungsministerium, om den dominerande "västorienteringen" som han mött i Sverige. Han betonade naiviteten i svenska tidningar vid skildringen av Tyskland, en naivitet som han också mött bland intelligenta personer, som inte förstod nationalsocialismens storhet. Men han framhöll att vid personliga samtal kunde mycket korrigeras: "Im persönlichen Gespräch konnte dabei vieles richtig gestellt werden."⁵⁶

Av de författare som föreläste i Uppsala fanns elva upptagna på de auktoriserade listorna som utgavs av de tyska censurmyndigheterna.⁵⁷ Men alla dessa kan inte utan vidare betraktas som övertygade representanter för den nationalsocialistiska litteraturen; det gäller exempelvis Benno von Mechow, Graf von Finckenstein, Asta Südhaus, Colin Roß och Heinrich Zillich. Enligt den omfattande undersökningen som Jan-Pieter

53. Koch talade 25/2 1941 och Cysarz 16/12 1940; G 300 ga: 7, UUB.

54. Skrivelse till Reichsführer-SS und Reichskommissar für die Festigung des Deutschen, München 24/3 1942, Ahnenerbe, B 255, BDC, BArch.

55. Höfler talade 19/9 1940; G 300 ga: 7, UUB.

56. Otto Höfler, reserapport 5/10 1940, Höflers personakt, REM, BArch.

57. Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda, R 55/668, blad 29-34, BArch. Besöken i Uppsala enligt Wolfs lista ägde rum enligt följande: Benno von Mechow 22/10 1942, Graf von Finckenstein 9/11 1940, Colin Roß 13/5 1941, Heinrich Zillich 22/2 1943; G 300 ga: 7, UUB.

Barbian (1995) genomförde i *Literaturpolitik im "Dritten Reich"* (München 1995) var de snarare national-konservativa.⁵⁸ Vad som faktiskt sades och diskuterades kan vi med hjälp av det hittills tillgängliga källmaterialet inte veta och vi kan inte fastställa i vilken mån dessa rörde sig inom den nationalsocialistiska diskursen.

Intressant nog föreläste också författarna Paul Alverdes och Moritz Jahn, som deltagit i de av nazisterna starkt kritiserade Lippoldsberger författardagarna.⁵⁹ Det var litteraturdagar som inte stod under statlig kontroll och därför skarpt fördömdes av minister Goebbels, som varnade arrangören Hans Grimm: "Herr Dr. Grimm, jag skickar människor för fyra månader i koncentrationsläger. Om jag skickar dem dit en andra gång kommer de aldrig ut mer."⁶⁰ Enligt Barbian (1995) hörde Alverdes till de national-konservativa författare som inte entydigt kan stämplas som nazistisk författare.⁶¹ Adolf Menschendorffer och Robert Hohlbaum däremot, som föreläste i Uppsala hörde till de författare som hade bedömts positivt av nazistpartiet.⁶² Bruno Brehm, som hörde till de mest efterfrågade författarna i Tyskland vid den här tiden och som enligt vad han själv påstod, knappt hann skriva för alla föreläsningar som han blev ombedd att hålla, besökte Uppsala och Svensk-Tyska Sällskapet hösten 1940.⁶³

Enligt lektor Wolfs anteckningar besökte partidiktaren Hans Blunck Uppsala första krigsvintern 1939 och läste ur egna verk, *Liebesnovelle* och *Balladen*.⁶⁴ Efter en intern maktkamp hade han avgått 1935 som ordförande i Reichsschrifttumskammer och i stället övertagit ansvaret för utlandskontakterna med resor för att marknadsföra "Det Nya Tyskland", bland annat till Sverige.⁶⁵

Övriga namn på Wolfs lista garanterar ingen politisk integritet – många tycks ha befunnit sig utanför de ideologiska spänningsfälten.

58. Barbian (1995), s. 435f.

59. G 300 ga: 7, UUB.

60. Om Lippoldsberger Tagungen, se Barbian (1995) s. 405–408.

61. Barbian (1995) s. 436.

62. Adolf Menschendorffer talade 4/10 1937 och Robert Hohlbaum 29/9 1938; G 300 ga: 7, UUB. Om Amt Rosenberg och den nazistiska lektörsverkssamheten, Kulturpolitisches Archiv mit Informationen zu kulturell tätigen Personen, maßgeblich für Einsatz oder Ablehnung von Schriftstellern, se Barbian (1995), s. 292.

63. Jfr Barbian (1995) s. 429–430. Bruno Brehm höll föredrag i Uppsala 18/10 1940; G 300 ga: 7, UUB.

64. Hans Blunck talade i Uppsala 5/12 1939; G 300 ga: 7, UUB.

65. R 56 V/191, blad 14–24, BArch.

Men huruvida de legitimerade och reproducerade den nationalsocialistiska diskursen kan vi inte veta. Ingen rubrik signalerar en omedelbar nazianknytning. Hermann Kappner, som 1939 även blivit kulturattaché vid tyska legationen i Stockholm vid sidan av uppdragen för DAAD och Skolöverstyrelsen, talade i november 1939 om att vara student i en föränderlig tid: "Deutscher Student im Wandel der Zeit". Eftersom han själv rekommenderade föredragshållare från Tyskland att undvika uppenbara politiska presentationer och avstå från antisemitisk argumentation eftersom det i Sverige kunde skada "den goda saken", kan man anta att hans föredrag åtminstone till det yttre var neutralt.

Svensk-Tyska Sällskapets verksamhet skilde sig således från programmen i Stockholm. En bidragande orsak till detta kan ha varit att föreningen var nära knuten till universitetet. De aktiva inom föreningen bedömdes inte som inflytelserika i det svenska samhället och var följaktligen inte lika intressanta som målgrupper för naziregimen. Detta framgår klart av Hermann Kappners rapporter till Berlin. Sällskapets arrangemang var inte särskilt omfattande. I stället ordnades resor till Svensk-Tyska Föreningens möten i Stockholm. Signaturen G.W, Alfred Wolfs hustru Gisela Wolf, berättar i *Der Deutsche in Schweden* om en sådan resa i samband med firandet av nazisternas maktövertagande och när hon fick "glädjen" att lyssna på en inspelning av Führerns tal.⁶⁶

Hösten 1943 hade ett tyskt forskningsinstitut, *Deutsches Wissenschaftliches Institut* (DWI), grundats i Stockholm. Chefen för det nya institutet Fritz Giesecke, som varit chef för Institutet för växtförädling i Berlin-Dahlem, besökte Uppsala och Svensk-Tyska Sällskapet 1944 och talade om "Lüneburger Heide".⁶⁷ Giesecke hade goda kontakter med Alfred Wolf och ordföranden för Svensk-Tyska Sällskapet Gunnar Torstenson vid Ultuna. Av dokumenten att döma var relationen till Hermann Kappner däremot mycket kylig – det handlade om makt- och kompetensstridigheter inom nazidiktaturen.

66. Signaturen GW skrev "Am 30. Januar kam eine gemeinsame Reise nach Stockholm zustande, bei der zuerst die imponierende Buchausstellung besichtigt wurde; auch hatten wir die Freude, die Führerrede im Gemeinschaftsempfang anzuhören. Am Abend nahmen wir an der Feier der Machtergreifung teil, die alle Deutschen zum Gedenken an Führer und Vaterland vereinte"; *Der Deutsche in Schweden* 7:3 (1941) s. 20.

67. Bilaga i brev till Utlänningsnämnden, Stockholm, 19/6 1946 "Veranstaltungen der Svensk-Tyska Sällskapet, Uppsala in den Jahren 1935-45", G 300 ga: 7, UUB. Gieseckes föredrag hölls 4/12 1944 enligt Wolfs anteckningar; G 300 ga: 7, UUB.

Syftet med DWI var att organisera hela den nazistiska kulturpropagandan i Sverige och överta uppgifterna som fram till dess skötts av DAAD och Deutsche Akademie. Det var ett storprojekt med planer på en tysk högskola i Stockholm som skulle samarbeta med svenska universitet och högskolor. Men så långt gick det aldrig. Kulturbojkotten som trädde i kraft i januari 1944 hindrade tyska forskare att komma till Sverige och krigsutvecklingen gjorde resten för att stoppa de högtflygande planerna.⁶⁸

Svensk-Tyska Föreningen i Göteborg

I Göteborg fanns ett starkt motstånd mot nazismen och detta fick konsekvenser för den svensk-tyska föreningsverksamheten. Eftersom högskolans rektor, professorn i historia Curt Weibull, ställde sig mycket avvisande mot Tyskland och försvarade högskolan mot nazistisk infiltration finns omfattande dokumentation om Göteborgs högskolas relationer till naziregimen i tyska arkiv.⁶⁹ Weibulls motstånd fick effekter på Svensk-Tyska Föreningen, som drabbades av stora svårigheter. Hittills har jag inte funnit några program för föreningen i Göteborg. Däremot finns mängder av rapporter till Deutsche Akademie i Berlin om situationen i Göteborg. Professorn i tyska Axel Lindqvist, som var ordförande för den svensk-tyska föreningen, avgick i protest mot den nazistiska politiken 1938. Året innan hade professorn i konsthistoria Axel Romdahl lämnat styrelsen i protest mot Nazitysklands förföljelse av judiska forskare. Dessa avhopp skedde utan all publicitet och skulle vara bortglömda om de inte dokumenterats i Göteborgs högskolas arkiv och i Auswärtiges Amt i Berlin.⁷⁰ Den tyske lektorn Johannes Klein, som anklagades för nazipropaganda och inte fick fortsatt förordnande vid Göteborgs högskola, skrev rapport på rapport från Deutsche Akademie om den hatiska stämningen mot tyskar i Göteborg.⁷¹ Hans företrädare som tysklektor Fritz Rose hade 1937 också tvingats lämna högskolan efter att rektorn rivit ner hans schema från anslagstavlan efter misstankar

68. När det gäller det tyska kulturinstitutet DWI i Stockholm finns det två dossierer i Berlin, Gesandtschaft Stockholm, A.A., Pol.Arch. Se också SOU 1946: 86, s. 88–97.

69. För analyser se Almgren (2005), spec. kap. 5 och 6 "Offer för tillfälligheter": Johannes Klein" resp. "Fallet Lindqvist".

70. Göteborgs högskolas arkiv, GLA/12268 samt Gesandtschaft Stockholm, Nordische Gesellschaft, nr 294, A.A., Pol.Arch.

71. Kleins rapporter för Deutsche Akademie ligger i Bundesarchiv Berlin, filial Hoppegarten, signum R 51/140, Tätigkeitsberichte der Lektoren, Akten der Deutschen Akademie.

om spionage för Gestapo. Föreningens verksamhet lamslogs efter andra världskrigets början.

Riksföreningen Sverige–Tyskland försvarar öppet Nazityskland

Riksföreningen Sverige–Tyskland är den svensk–tyska förening som mest har låtit tala om sig eftersom den i motsats till övriga svensk–tyska föreningar öppet försvarade det nazistiska Tyskland i Sverige. Vid grundandet i Lund den 14 december 1937 deklarerades klart att Riksföreningen var en reaktion mot hatet och hetsen som många pronazister upplevde i Sverige.⁷² Den lundensiska historikern Lizzie Carlsson förklarade i föreningens tidskrift att i Sverige krävdes mod för att bekänna att Hitler var ”en statsman av Guds nåde”.⁷³ Bland de 415 underskrifterna vid grundandet fanns personer som tillhörde styrelsen för Svensk–Tyska Föreningen i Stockholm: Henri de Champs, C. von Essen, Rütger Essén, Hans von Euler-Chelpin och sekreteraren Emil Fevrell, som också skrev en artikel om föreningens verksamhet 1938.⁷⁴

I Riksföreningens tidskrift försvarades förföljelse av judiska författare och forskare. Tidskriften deltog också i smutskastningen av nobelpristagaren i litteratur Thomas Mann, som i Tyskland hade brännmärkts av naziregeringen. I naziregimens pressanvisning i januari 1937 beordrades: ”Thomas Mann är inte värdig att bära namnet tysk. Hans namn ska utplånas ur alla tyskars minne.”⁷⁵ I Sverige lydde Riksföreningen Sverige–Tyskland de nazistiska direktiven och en hatfylld artikel om Mann publicerade i april 1938. Manns romaner kritiserades för att huvudsakligen fokusera på brott och perversiteter. Författaren K.G. Ossiannilsson solidariserade sig med den nazistiska politiken och menade att en sådan hets som Thomas Mann och andra författare hade satt igång mot nationalsocialismen absolut inte kunde tolereras. Det var därför en lovvärd strävan ”att mentalt sanera land och folk”.⁷⁶

72. Se ”Upprop för bildandet av en Riksförening Sverige-Tyskland” i Sverige-Tyskland. Organ för Riksföreningen med samma namn, häfte 1, april 1938. Oredsson (1996), s. 48, skriver att föreningens intresse inte gällde Goethes Tyskland utan Adolf Hitlers Tyskland.

73. ”En bok om Hitler” i *Sverige-Tyskland* 2 (1938) s. 26–27.

74. *Sverige-Tyskland* 4–5, (1938) s. 31–32.

75. Presseanweisung nr 135, 26/1 1937, Sammlung Brammer, Bundesarchiv Koblenz. ”Thomas Mann soll ausgelöscht werden aus dem Gedächtnis aller Deutschen, da er nicht würdig ist, den Namen Deutscher zu tragen.” Se en mycket kritisk artikel om Thomas Mann av Claes Ingvarsson, ”En emigrant talar”, *Sverige-Tyskland* 4 (1946) s. 51–52.

76. ”Det nya Tyskland och Thomas Mann”, *Sverige-Tyskland* 1 (1938) s. 22–24.

Avslutande reflektioner

Sverige blev tidigt ett viktigt mål för en aktiv nazistisk kulturpolitik. Detta framgår av dokumenten i tyska arkiv, som visar hur svenska nyckelpersoner systematiskt, strategiskt kartlades för att utnyttjas som stöd i den nazistiska propagandan. Svensk-Tyska Föreningen i Stockholm är ett illustrativt exempel på hur en diktatur under en kort tidsperiod – nazidiktaturens tolv år – lyckades infiltrera och påverka verksamheten. Representanterna för det nationalsocialistiska Tyskland sändes företrädesvis till Stockholm och därför skiljer sig också verksamheten i Svensk-Tyska Föreningen i Stockholm från övriga svensk-tyska föreningar ute i landet, med undantag från Riksföreningen Sverige-Tyskland, som i ännu högre grad uttryckligen ställde upp och försvarade det nya nazistiska Tyskland.

Men inställningen till Nazityskland var djupt kluven i Sverige.⁷⁷ Åsikterna gick tvärs igenom tid och rum, socialgrupper och samhällsmiljöer, myndigheter, skolor och universitet, något som tydligt speglas i de tyska arkiven. Från 1933 och fram till krigsslutet pendlade reaktionerna i Sverige mellan beundran, fruktan, misstroende, distansering och klart avståndstagande och öppen bojkott.⁷⁸ De nazistiska tjänstemännen skriver om hur de misslyckades att väcka förståelse för den nazistiska ideologin i Sverige. De mötte ett hat som de inte väntat av sina nordiska stamfränder och skyllde detta på den ”röda marxistiska pressen”, som de upplevde gjorde stor skada. Tyska legationen i Stockholm rapporterar exempelvis ständigt om kritik mot den nazistiska regimen, som enligt de tyska tjänstemännen ofta stegrades till ”tyskhets”.⁷⁹

77. Om det senaste forskningsläget, se Klas Åmark, *Att bo granne med ondskan: Sveriges förhållande till nazismen och Förintelsen* (Stockholm 2011). Se också Alf W. Johanssons forskningsöversikt och uppgörelse med föreställningen att Sverige lade sig platt för Tyskland och blev ett lydrike: ”Något har gått snett i den svenska synen på andra världskriget”, *Respons* 1 (2014) s. 16–21.

78. Om den kluvna svenska opinionen gentemot NS-Tyskland inom den svenska skol- och universitetsvärlden och i svenska tidningar, se Almgren (2005) och (2001). Jfr också Per Höjeberg, *Utmanad av ondskan: Den svenska lärarkåren och nazismen 1933–1945* (Lund 2011).

79. Ett av många exempel: ”Warum diese Hetze?” Nachrichten-Sonderdienst des Deutschen Nachrichtenbüros, Morgenausgabe 11/2 1937, Gesandtschaft Stockholm, Presse, Verschiedenes, Nr 331, 1937–1938, A.A., Pol.Arch. Hans-Adolf Jacobsen har analyserat tyske ministern, prinsen av Wieds, pressrapporter från Stockholm till Berlin och karakteriserar stämningarna i Sverige 1933–1938 som kyliga, avvaktande (*kühl, abwartend*), därefter allt häftigare och kritiska (*immer heftiger*), när judeföljelserna trappades upp i Tyskland; se Hans-Adolf Jacobsen, *Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938* (Frankfurt am Main 1968) s. 517–521. Se även nyare tysk forskning: Daniel B. Roth, *Hitlers Brückenkopf in Schweden*.

De svensk-tyska föreningarna betraktades som viktiga baser, stöd-
jepunkter för naziregimens utrikespolitik. Men programbladen för
Svensk-Tyska Föreningen i Stockholm ger inga inblickar i den interna
kommunikationen. Vi vet mycket litet om diskussioner som fördes bak-
om kulisserna. För att få kunskap om detta måste vi gå till tyska källor.
Det fanns ett avståndstagande mot Nazityskland som sällan kom fram
offentligt. Om inte de tyska tjänstemännen rapporterat till Tyskland
skulle mycket ha förblivit okänt ännu i dag. Tyska legationens rapporter,
så kallade Stämmningsbilder till Propagandaministeriet, visar att även den
försiktigaste kritik, som exempelvis professor Holmbergs föreläsningar,
noga registrerades och dokumenterades i Berlin.

Samtidigt som nazipampar besökte Svensk-Tyska Föreningen i Stock-
holm och spred en positiv bild av det nya Tyskland och Riksföreningen
försvarade Hitler och nationalsocialismen cirkulerade i Stockholm
antinazistiska blad, *Freie Blätter*, som påminde om att det också fanns
ett annat Tyskland, det sanna Tyskland, *das wahre Deutschland*. I tyska
utrikesdepartementets arkiv i Berlin finns dessa underjordiska flygblad
bevarade. Genom att Gestapo beslagtogs dessa anonyma protestblad räd-
dades de till eftervärlden. I april 1939 talade de anonyma tyska rösterna
i *Freie Blätter*: "Vårt folk vill i djupet av vår själ inget krig och inga er-
övringar. [...] Lagen där den starkare styr den svagare passar i djungeln,
men inte i ett mänskligt samhälle. Det skändar Herders, Kants, Fichtes,
Goethes och Schillers land."⁸⁰

Flygbladen gav eko i Berlin men författarna kunde inte spåras. Gesta-
po hade ändå lyckats beslagta de tunna maskinskrivna bladen och därför
hamnade de i arkiven. Historien om de svensk-tyska föreningarna kan
belysa hur strategiskt och systematiskt diktaturer försöker infiltrera i
öppna demokratiska länder – något som har stor relevans i dag.

Die deutsche Gesandtschaft in Stockholm 1933–1945 (Münster 2009) om hur tyska legationen
försökte mildra den svenska kritiken i rapporterna till Berlin för att undvika irritation mot
Sverige hos naziregimen. Se även min recension av Roths avhandling i *NORDEUROPAforum*
20:1–2 (2010) s. 205–209. Tysk forskning har således en något annan bedömning av svensk
press än mediaforskaren Göran Leth, *Konstruktionen av en likgiltighet: Kristallnatten i svenska*
dagstidningar (Stockholm 2005).

⁸⁰. *Freie Blätter* 4:2 (1939); Kult. 3, nr 1, 31/214, Reichsdeutsche Kolonie in Stockholm,
A.A., Pol.Arch.

Swedish–German associations: Target for Nazi infiltration

This article analyzes Swedish–German interactions with focus on Nazi-Germany's methods of infiltrating Swedish–German associations, based on sources in German and Swedish archives. German university teachers in the Deutsche Akademie, and the Deutscher Akademischer Austauschdienst were sent to Sweden as agents by Nazi Germany. Parallel to their work as language teachers they should “secretly conquer the Swedish soul”. Because they were obliged to send regular reports from Sweden there is a huge amount of documents in German archives revealing not only Swedish attitudes to Nazism, but also how for example Swedish–German associations became special targets for the infiltration. The analyses reveal differences between the associations: In Göteborg and Uppsala they did not want to cooperate. When John Holmberg, professor of German in Uppsala, criticized the anti-Semitic ideology and rector Curt Weibull in Göteborg defended the university against the Nazi infiltration they were reported to Berlin as dangerous enemies. In Stockholm however speakers as representatives for the Nazi regime were welcomed. One of the invited speakers 1935 was Rudolf Hess who spoke of “The New Germany”. After the fall of the Nazi regime there was no self reflection what so ever in the written programs of the Association in Stockholm.

One explanation why many in Sweden did not resist the Nazi propaganda was that the Nazis worked under the cloak of traditional German culture and rhetoric. Glorification of the Nordic ideal and traditional values were recommended propaganda tools. The semantic changes of the words were not always observed in Sweden, but documents in German archives show that there were strong critical voices.

Keywords: Sweden, Germany, Nazi propaganda, Nazi infiltration, role of language